

Riksintresse för kulturmiljövården

Överselö - Tynnelsö (D15)

Tynnelsö slott, foto Sörmlands museum

KUNSKAPSUNDERLAG

Vården

Kunskapsvärde

Området visar tydligt hur landhöjningen gett upphov till ett successivt ianspråktagande av landskapet. Fornlämningarnas läge i landskapet och variation visar på ett kontinuerligt bruk. De rika fornlämningssmiljöerna från yngre järnålder kan bidra med kunskap om framväxten av en stormannaklass under yngre järnålder. Gravfälten från hela järnåldern uppvisar en rik formvariation med många storhögar, båtformade stensättningar, skeppsättningar och vid Fröslunda finns ett anmärkningsvärt antal resta stenar. Vägnätet i området är terränganpassat och kantat av ett mycket stort antal runstenar.

Tynnelsö gård och slott intar en särställning som en medeltida anläggning med biskopssäte som också berättar om renässansslottens ideal. I anslutning till Tynnelsö ligger sockenkyrkan från 1100-talet.

Odlingslandskapet med tillhörande gårdar berättar om två olika landskapsutsnitt och den agrara utvecklingen i dessa som har kontinuitet bakåt till förhistorisk tid i stora gårdar respektive små gårdar. Det storskaliga odlingslandskapet i den öppna dalgången illustrerar väl de senare århundradenas jordbruksreformer och uppodlingen av den tidigare ängsmarken.

Upplevelsevärde

Traditionell svensk jordbruksbygd med säterier, byar och gårdar. Stora formrika och tydliga gravfält framförallt från yngre järnålder, runstenar vid varje gård. Till detta kommer ett vägnät med autentisk prägel med spektakulärt läge utmed Selaöåsen. Vägnätet har samma sträckning som på järnåldern och kantas av ett stort antal runstenar. Den yngre järnåldersmiljön är tydlig med stora pedagogiska kvalitéer som bjuder på natursköna miljöer. Många av gravfälten ligger i väl hävdade ängs- och hagmarksområden.

Överselö kyrka utgör en välhållen, samlad kyrkomiljö med närhet till Tynnelsö gård och bryggan till Tynnelsö slott. Tynnelsö slott är en fantasieggande miljö utöver det vanliga med mycket stora upplevelsevärden.

Jordbruksbebyggelsen domineras av stora välhållna gårdar med framträdande ekonomibyggnader som utgör viktiga blickfång av stor betydelse för landskapsbilden.

Bruksvärde

Storskalig jordbruksdrift. Levande landsbygd med många bofasta. Betade fornlämningsmiljöer som är tillgängliggjorda genom skyltning och färister.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

Det ska vara möjligt att förstå och uppleva fornlämningsmiljöerna och deras variationsrika omfattning som visar på framväxten av en vikingatida stormannaklass. Vårdade och skyltade fornlämningar, i synnerhet gravfälten utmed Selaöåsen och områdets runstenar ska fortsätta att vara tillgängliga. Vägsträckningarnas terränganpassade karaktär med runstenar ska bibehållas.

Jordbrukslandskapet öppenhet med framträdande bebyggelselägen i den öppna dalgången ska bestå. De stora ekonomibyggnaderna på gårdarna ska fortsätta att vara dominerande landmärken. Det öppna odlingslandskapets övergripande karaktär med säterier och jordbruksbebyggelse i framträdande läge ska bestå.

Det innebär att:

- Åkermarken ska fortsätta att odlas och ängs- och hagmarker att betas. De ska inte exploateras för bebyggelse eller planteras med sådan gröda att de öppna utblickarna försvinner.
- Ingrepp eller förändringar i fornlämningsmiljöerna ska undvikas.
- Vägnätets sträckning och vägbeläggning bör inte förändras. Runstenar får inte flyttas.
- Värdefulla utpekade bebyggelsemiljöer som herrgårdar, kyrkor, byar och torp ska inte rivas eller förändras på ett sådant sätt att deras karaktär går förlorad. De ska underhållas med varsamhet. Omgivande miljöer med alléer och ädellövskog ska vidmakthållas
- Ny bebyggelse anläggs inte i exponerade lägen, i sådana lägen att ursprunglig bebyggelse förstörs, eller att landskapsbilden påverkas negativt.

Beskrivning

Naturgeografi

Nordväst till sydost-gående bred sprickdal med utdikad vattendrag i botten, storskaligt jordbrukslandskap. Kantad av markant rullstenås i väster med blandskog och hagmarker. Dalsidorna, i form av hyllor eller parallellt liggande dalgångar på högre nivåer, präglas av småbrutet jordbrukslandskap med skogbeväxta impediment. Bortanför detta vidtar skogsklädda bergshöjder.

Dagens landskapsbild

Bred dalgång med storskaligt jordbruk dominerat av stora gårdar, flera säteribildningar, på framträdande höjder i den öppna dalgången med stora ekonomibyggnader och herrgårdslänkande mangårdar flankerade av flyglar. Den breda dalen kantas av en ås i öster och höjder i väster. I anslutning till dessa höjdstråk löper

områdets huvudvägar. På sidorna av den breda dalen, ovan åsen i öster och höjderna i väster, möter ett småbrutet landskap med dikeskantade åkrar, åkerholmar, utskiftade, ensamliggande gårdar med bebyggelse från sekelskiftet 18-1900. I kanterna av hagmarkerna finns enstaka torp och även någon enstaka yngre villa. Gravfälten på åsen betas av får och har en mycket pastoral prägel med den slingrande, terränganpassade vägen som går från gård till gård. Norra delen av dalgången domineras av kyrkomiljön och Tynnelsö gård med alléer och stora ekonomibyggnader.

Dagens brukande

Storskalig jordbruksdrift i den breda dalgången. Betesdjur utmed delar av åsen i väster av stor betydelse för upplevelsen av fornlämningarna på åsen. Merparten av jordbruksmarken, även i de högre partierna brukas alltjämt. Vid kyrkan ligger Klostergården, ett av Sveriges få nunnekloster.

Dagens bebyggelsestruktur

Vid Överselö kyrka från 1100-talet ligger prästgården från 1905 och en komministergård. Tynneslö slotts har en invecklad byggnadshistoria med en källare och två första våningar från medeltid. Hertig Karl byggde om medeltidsborgen till ett ståtligt renässanspalats åren 1584-1611. Sitt nuvarande utseende med en lanternin på taket fick slottet på 1800-talet. Slottet har dock inte använts som bostad sedan 1748. Idag ägs Tynnelsö av Svenska staten.

Dalgången domineras av stora gårdar och flera säterier, t.ex. Tynnelsö gård, Hässelby, Eneby, Fröberga, Stora Lundby och Klahammar i sydväst. Mindre gårdar från utskiftade byar på dalgångens "hyllor". Enstaka torp där dalgångens öppna mark övergår i höglänt skog. Bebyggelsen är från slutet av 1800-talet och tidigt 1900-tal. De större mangårdarna har ljusa, vita och gula kulörer. I övrigt är bebyggelsen rödfärgad.

Stora Lundby har välbevarad mangårdsbebyggelse från 1700-talets början. Fröberga säteri, Klahammar och Tynnelsö gård har manbyggnader som är typiska för 1800-talets senare hälft samt stora ekonomibyggnader. På Selaöåsens södra del invid torpet Pommern står en väderkvarn.

Historiska skikt

Bronsålder - Begynnande kolonisation på dalgångens övre delar och hyllor, synligt genom enstaka rösen och hållristningar. Dalgången utgjorde en bred fjärd vid denna tid.

Äldre järnålder – Landtillväxten har dragit fram bebyggelsen till dalgångens "trösklar" och gravfält börjar anläggas utmed åsen. De äldre gravarna ligger inom de gravfält som fortsätter att nyttjas in i yngre järnålder. Landhöjningen, år 0, har gjort att dalen präglas av två vikar som skiljs åt genom en "pasströskel" vid Hässelby. Äldre järnåldersgravar på gravfälten vid Klippinge – Hässelby. Väster om Stora Lundby ligger en ö mitt i viken. På åsen vid Eneby och Fröberga ligger fler stora gravfält, med storhögar och ett ovanligt stort antal resta stenar, till synes utspridda, i ett stort område i skogen.

Yngre järnålder – gravfälten på åsen utvidgas och stora högar anläggs som visar på stormannagårdar kant i kant med varandra utmed dalens östra sida. På den östra sidan är gravfälten mindre även om de i regel uppvisar en lika lång kontinuitet. Utmed vägarna står resta runstenar, fler än i någon annan bygd i Mälardalen. Sannolikt har varje gård haft en egen runsten. Anmärkningsvärda höggravfält, storhögar, runstenar och namnskick på gårdarna. Åsa gravfält är ett av länets största gravfält med mer än 250 gravar av olika former. Vid Östra Sjöhage finns flera storhögar och runstenar.

Medeltid – Överselö kyrka uppförs under 1100-talet. Tynnelsö slott blir biskopssäte på 1300-talet. Vid reduktionen 1527 blev Tynnelsö kronogods och Gustav Vasa med familj kom att vistas på slottet sommartid.

Nyare tid – 1600-talet – säteribildningar i den breda, öppna dalgången, synliga genom alléer och framträdande byggnader på höjder i den öppna dalgången, mangård med flyglar och tillhörande ekonomigård vid

sidan om. Flera gårdar domineras av stora ekonomibyggnader. Fram till 1700-talet sträckte sig en vik in i söder mellan Åsa och Lundby där det idag finns ett träsk.

1800- talet – Merparten av de relativt små byarna på hyllorna skiftas och en del av gårdar flyttas ut, ängen i den öppna dalgången odlas upp – synligt genom ensamliggande gårdar med bebyggelse från 18-1900-talet. 1900-talet – Prästgård från 1905 och ett komministerboställe i närheten till kyrkan. Sekelskiftet 18-1900 etableras ett tegelbruk vid Stallarholmen, Stallarholmen utvecklas till ett samhälle i södra kanten av Selaön.

Värdetext 1987

Överselö-Tynnelsö: Jordbruksbygd med stora gårdar. Tynnelsö medeltida biskopsborg. Överselö kyrka med f.d. präst – och komministergård och åssträckning med bronsåldersrösen. Stora gravfält och åldrig väg med flera runstenar.

Historiska näringar

Jordbruksdrift

Kommunikation

Förhistoriska färdvägar utmed åsen i öster och utmed dalgångens ”tröskel” på västra sidan som ansluter till förhistoriska gravfält och runstenar. Från dessa huvudvägar leder vägar vinkelrätt ut mot gårdarna mitt i dalgången och på mot höjderna. Områdets vägar är terränganpassade med autentisk prägel och visar tydlig kontinuitet sedan yngre järnålder genom de många runstenar och gravfält som kantar vägsträckningen.

Samhällsfunktioner

Kyrkomiljö med sockencentrum.

Tynnelsö borg – biskopssäte.

Makt

Vikingatida stormannabönder som manifesterar sig genom storhögar och runstenar. Medeltida biskopsborg vid Tynnelsö. 1500-talet- Gustav Vasa vistas på Tynnelsö. Hertig Karl bygger om borgen till ett renässansslott i slutet av 1500-talet.

Vems landskap

Stormannens/storbondens och den mer ordinära bondens sprungen ur en bygemenskap. De kommer till uttryckt i storjordbruk utmed åsen och i dalgången sedan vikingatid. Mindre gårdar och byar på ”hyllorna” med medelstora och mindre förhistoriska gravfält. Denna indelning har troligen kontinuitet från till järnåldern om man ser till gravfältens innehåll.

Visuella/ historiska samband

De stora gårdarna ligger med monumentalt läge mitt i dalgången omgivna av öppen mark. Man ser från den ena stora gården till andra. På dessa gårdars marker, på åsen, ligger det stora förhistoriska gravfältet som visar på kontinuiteten.

De mindre byarna och gårdarna ligger där ut- och inägomark möts. Någon eller några gårdar ligger på den historiska bytomten i direkt anslutning till det förhistoriska gravfältet. Utmed vägarna står runstenar och signalerar gårdarnas närvaro.

Koppling till naturgeografi

Vägarna ansluter till ås och markant tröskel i terrängen. De stora gårdarna ligger på framträdande höjder mitt i eller ut mot den öppna dalen. Byar och ensamliggande gårdar ligger uppe på hyllorna i anslutning till markslagsgränser, t.ex. åker – hage eller åker – skog.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Överselö - Tynnelsö (D15)

Socken: Överselö

Kommun: Strängnäs

Karaktärstyp: Fornlämningsmiljö, odlingslandskap

Karaktärsord: bronsålderns kolonisation, krönrösen, hållristningar, äldre järnålderslämningar, ålderdomlig vägsträckning, stormannalandskap från yngre järnålder, gravfält med lång kontinuitet, höggravfält, stora högar, runstenar, välhållna bondgårdar och mangårdar, säterier i den öppna dalen, gårdar och utskiftade byar på dalsidorna. 1100-talskyrka, kyrkomiljö. Biskopsborg. Klostergård idag.

Befintliga skydd

Fornlämningar, 2 kap. KML

Kyrkomiljön, 4 kap. KML

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

Riksintresseområde för naturvården, 3 kap.6§MB - Tynnelsöfjärden

Natura 2000 4 kap 8§MB – Tynnelsö-Prästhöjden

Naturreservat - Tynnelsö

Riksintresse för det rörliga friluftslivet 4 kap. 2 § MB – Mälaren,. Öar och strandområden

PBL 8 kap. §13, 14, 17.

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

Uttolkning av gräns 2014

Riksintressegränsen omfattar en större del av landskapsrummet vid Klahammar i sydväst. I nordost ingår Äleby med tillhörande fornlämningsmiljö. Äleby hör till den bygd som vänder sig mot den breda dalgången vid Frösluna och Stora Lundby.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Bronsålder	Enstaka rösen, hällristningar, Visar på flera bosättningar i området		Sluttningar på var sin sida om en fjärd		Hällristningar, rösen på högsta bergen Karta med vattennivån o brå-lämningar
Äldre järnålder	Gravfält – med stor formrikedom Fjärd omgiven av strandängar		Fjärdar, pasströskel torrläggs, möjligt att färdas landvägen från öster till väster		Gravfältnära agens bebyggelselägen, resta stenar Karta med vattennivåer
Yngre järnålder	Fullkoloniserat land, vägstråk, ortnamn, runstenar, höggravfält		Vägstråk, runstenar, vattenfarled Större delen av dalen torrläggs	Vikingatida stormannaklass, Gravfälten befäster makt och ägande, runstenar	Bild på Åsa gravfält, Östa sjöhage, Vägsträckning med runstenar och ortnamn.
Medeltid	Kyrkan – 1100tal Tynnelsö - biskopsborg Byar med sambrukad mark		Vägstråken består	Kyrkan	Kyrkan 1100-tal Tynnelsö borg
1600-tal	Dominans av självägande bönder. Viss säteribildning med torp och arrendegårdar		Alléer	Självägande bönder Adeln i viss mån	Säterierna Stora Lundby, Klahammarr. Säteri m park-anläggning/alleé Avhysta bytomter
1800-talets skiften	Byarna ersätts med gårdar	markarrondering	Nya, raka vägar som leder till nya gårdslägen	demokratisering	By och gård Ev utdrag ur skifteskarta som visar uppodling i dalgången.